

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXV (2017),
Книжка / Issue 1

МИРНИ ДОГОВОРИ И СЪГЛАШЕНИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА С РОМЕЙСКАТА ИМПЕРИЯ ДО 717 г.

Георги АТАНАСОВ

PEACE TREATIES AND AGREEMENTS BETWEEN THE BULGARIAN STATE AND THE BYZANTINE EMPIRE UNTIL 717 AD

Georgi ATANASOV

Abstract: The first contracts of the Bulgarian masters patrician Organa (Kan Mohodu Heu) and patrician (Khagan) Kubrat with Byzantium from 619 and about 635 AD can be defined as typical contracts between the Empire and the *foederati* (neighboring barbarian states and tribes to which the Roman Empire provided benefits in exchange for military assistance). In this special case Organa and Kubrat were Christians. The Treaty of 681 was different. It is rather a peace contract between two neighboring countries than between the Empire and *foederati*. The same applies to the draft of 704, the contract in the summer of 705, countersigned with some additions in 716. In the spring of 717 in response to the *Arab threat*, the contract was probably not renewed and the both sides only confirmed that they will comply with the *mutual assistance clause*.

Key words: Organa, Kubrat, Tervel, Theophanes, Treaties

Българо-византийските отношения, редом с останалото, в продължение на близо 700 г. са натоварени с поредица от договори, мирни съглашения, примирия и пр. дипломатически инициативи. Те имат и една предистория, свързана с квазидържавните обединения на утигури, кутригури, уногондури и пр. етнически групи, свързани пряко или косвено с прабългарите, с които империята поддържа военно-дипломатически отношения, но те могат да бъдат тема на друго изследване. Същото се отнася за българските групи, предвождани от по-малките синове на кагана Кубрат, Алцек и Кубер, които влизат в контакти с аварския каганат, ромеите, франките, лангобардите, Равенския екзархат. Основателно за главния вертикал на българската държавност се приема държавнотворческата дейтелност на Кубрат и Аспарух. Според мен началото обаче е сложено от вуйчото на Кубрат, известен във византийските източници като патриция Органа, и специално със събитието от 619 г.

1. Договорът на Органа с Империята през 619 г.

Според патриарх Никифор през 619 г. император Ираклий (610 – 641) тържествено приема в Константинопол „владетеля на хуните“ който пожелал да приеме християнството заедно с първенци, придружавани от почетна стража [Nicephorus, 1880, p. 12; ГИБИ, III, с. 291; Чичуров, И. 1980, с. 151, 159]. Действително, патриарх Никифор използва наименованието „хуни“ за обозначаване на участниците в мисията през 619 г., но е известно, че *хуните*, както вече сме коментирали, отдавна са слезили от политическата сцена и с този архаизъм по това време се обозначават главно българите, и по-специално българо-уногондурският съюз [Атанасов, Г. 2015, с. 10 – 21]. Благодарение на други наративни (главно Йоан Никиуски) и археологически източници повечето проучватели приемат, че този „хунски“ вожд е Органа, вуйчото на първостроителя на българската държавност Кубрат [Златарски, В. 1970, с. 131 сл.; Артамонов, М. И. 1962, с. 160 – 169; Marquart, J. 1900, S. 7; Moravcsik, G. 1967, p. 101; Grégoire, H. 1944 – 1945, p. 100; Pritsak, O. 1955, S. 35 – 36; Golden, P. 1980, p. 43 – 44; Острогорски,

Г. 1998, с. 162; **Поповић, Вл.** 1986, с. 106 – 107; **Атанасов, Г.** 1999, с. 26 – 32; **Атанасов, Г.** 2015, с. 33 – 43]. Определено Органа не е случайна личност в евразийското пространство, щом му е оказан такъв прием и е почетен за патриций, титла, която извън византийското общество се присъжда единствено и само на чужди владетели на държави с тежест в международните отношения [**Guiland, R.** 1967, р. 132 – 140, 164]. В степите на север от Черно море и Кавказ, откъдето идва „хунският” вожд, властват единствено каганите на тюрките и аварите. От контекста е видно, че Органа няма връзка с аварите, а каган на тюрките по това време е Тун-джабгу-кан или още Теншеху [**Бичурин, Н. Я.** 1950, с. 230 – 285; **Бичурин, Н. Я.** 1952, с. 249 – 282; **Гумилев, Л. Н.** 1961, с. 75 – 89; **Гумилев, Л. Н.** 1993, с. 154 – 160, 201 – 203; **Аргамонов, М. И.** 1962, с. 145 – 162; **Golden, P.** 1980, р. 37 – 42; **Bálint, C.** 1989, S. 228 – 241; **Клящорний, С. Г., Савинов, Д. Г.** 2005, с. 97 – 99]. Проследявайки историческите реалности и субординацията в Западния тюркски каганат в края на VI и първата четвърт на VII в., приемаме за най-възможно този „хунски” вожд, познат в Константинопол под името Органа¹, да е известният от китайските източници вожд Моходу-хеу [**Бичурин, Н. Я.** 1950, с. 284; **Гумилев, Л. Н.** 1993, с. 160, 202; **Атанасов, Г.** 2015 с. 33 – 43]. Той е син на великия каган Кара-чурин от царския род Ашина, респективно чичо на Тун-джабгу-кан (Теншеху). След преврата в 612 г. и овладяването на властта от клана Нушибу за сметка на племенния съюз Дулу, изглежда, Органа (Моходу-хеу)² се установява с племенника си Кубрат (очевидно харизматична фигура сред степните елити) при българите уногондури. Тук започва да провежда независима външна политика, ярка демонстрация на която е мисията му в Константинопол през 619 г. Прочее, фактът, че Йоан Никиуски титулова Органа като „кириос”, обръщение, използвано обикновено за държавен владетел, при това християнин [**Constantinus Porphyrogenitus, De ceremoniis**, 1929, р. 679 – 684; **Vogt, A.** 1936, II, 56 (47); **Филипу, Ф.** 2012, с. 90], а не за племенен вожд, е достатъчно показателен за положението му. Очевидно владетел с най-широка автономия в действията си може да води преговори с императора в Константинопол и същевременно да има достатъчно голям ресурс и независимост в действията си, за да може опитният в голямата дипломатия Ираклий да му се довери така безрезервно. Не е изключено с договора от 619 г. на Органа да е призната пълната власт над управляваната от него територия, което е закодирано в обръщението *кѳриос*. Като произведен на *кѳриотѳс* този термин свидетелства за неговата пълна власт над поданиците му и върху територията [**Филипу, Ф.** 2012, с. 90]. Забележително е, че Константин Багрянородни в титулното си произведение *De ceremoniis* разделя титлите, с които византийският император и изобщо ромеите общуват с другите владетели, на две групи. Към първата спадат владетелите нехристияни, а към втората – самостоянителните владетели-християни, към които обръщението е именно *кѳриос* [**Constantinus Porphyrogenitus, De ceremoniis**, 1929, р. 679 – 684; **Vogt, A.** 1939, II, 56 (47)].

Очевидно, поканата да посети Константинопол, тържественият прием, титлата, обръщението *кѳриос* и даровете не са безпричинни и безцелни. През 615 г. – 619 г. се развихря мощната персийска инвазия срещу източните провинции на Византия и Египет. Тя е съчетана с ожесточени аварски нашествия през 617 г. и 618 г. срещу Константинопол, при които император Ираклий едва не е убит край Хераклея в Тракия [**Острогорски, Г.** 1998, с. 151 – 159]. За противодействие на аварите му е нужен надежден и силен съюзник от североизток, който да ги респектира. Едва ли е случаен фактът, че тъкмо през същата 619 г. аварският каган се съгласява да сключи мир с Византия, което ѝ позволява да пренасочи войските си от Балканите към Мала Азия срещу персите. На този фон е изключено посещението на Органа, респективно патрицианската титла, покръстването, даровете, да не са съпътствани с мирен договор или някакво споразумение с клаузи, останали извън полезрението на хронистите. Още повече, че империята има обичай да сключва мирни споразумения с вождовете на варварските държави на запад и на изток – с авари, кутригури, утигури и дори с тюркските кагани. Като пример ще

¹ Определено Органа не е тюркското име на „хунския” вожд. Така го наричат в Константинопол, както например **Истеми Багадур-ябгу** (554 – 574) е известен във Византия под името *Силъзивул* или *Дизавул*; арабите го именуват *Синджибу*, за арабите е *Хакан-И-Чин*, в иранските извори е *Шидяньми/Шѳдими*, а в китайските *Сѳдими Моходу шеху*.

² Според Н. Бичурин, Л. Гумилев и други автори името се превежда като *Моходу-хоу*, но тук предпочитам наложената у нас форма *Моходу-хеу*.

посоча сключения от същия Ираклий мирен договор с тюркския каган Джабгу през 630 г. [Гумилев, Л. 1993, с. 195, 202]. Забележително е, че и признаването на патрицианска титла от византийския император на чужди владетели (от Хилдерих през 496 г. до Карл Велики, около 770 г., т.е. много франкски и бургундски – Хилперих и Гондевад при Анастасий I, а после и Сигизмунд, а и остготски – Одоакър, Римикер, Витигес, Теодорих Ерарих и пр. крале), е свързано с мирни споразумения, съпътствани с приемането на федератски статут [Guilland, R. 1967, р. 132 – 140, 164; Twining, L. 1967, р. 23]. Също така изконна и честа практика от Ранен Рим до Късна Византия е варварските владетели да оставят заложник (или да извършват размяна на заложници) за изпълнение на мирните споразумения – обикновено високопоставени принцове. Примерно историята с Теодорих, наречен по-късно Велики (451 – 526), син на княз Тиудимир (Теодомир), който на 8-годишна възраст отива заложник в Константинопол, където престоява 10 години и получава римско възпитание в двора на император Льв I (457 – 474). Спорно е, но е възможно и в тази насока да се тълкува оставането на юношата Кубрат, племенникът на Органа, над 10 г. в Константинопол, след събитието през 619 г. За клаузите на този пръв в българската история мирен договор с Византия може само да предполагаме по посочените косвени аргументи. Той едва ли се е отличавал от изработената и прилаганата векове от империята матрица под формата на федератски договори с *федератски анони* – т.е. срещу определена сума да се охранява границата на Империята. Има и нюанси – федератите могат да бъдат приети на ромейска територия (примерно готите), но могат да получават дарове и *анони*, като живеят извън регламентирани имперски граници (както аварите). Прекратяването на аварската кампания срещу Константинопол, съвпадаща с приема на Органа в Константинопол през 619 г., може да се разглежда тъкмо в тази насока. Като допълнителни клаузи в договора може да се възприемат приемането на християнството от Органа и от съпътстващата го в Константинопол аристокрация, получаването на патрицианска титла и регалии и таксуването му като самостоен господар, документирано с обръщението „кириос“, както вече посочих, използвано обикновено за държавен владетел, при това християнин. Не знаем дали това има връзка с напълно самостоятелната държавна политика на Органа след събитието, респективно, след мирния договор с Византия от 619 г. За нея съдим от един китайски източник, отнесен към 629 г., преведен и разтълкуван от Н. Я. Бичурин, където се казва: „В самото начало (около 626 – 630 г. – б. а.) той (Моходу-хеу = Органа – б. а.) отдели от държавата (Тюркския каганат – б. а.) малкото канство (на уногон-дурите? – б. а.), а себе си обяви за върховен кан, от което велможите (Нубиши и част от рода Ашина – б. а.) недоволстват“ [Бичурин, Н. Я. 1950, с. 284]. Най-после, не е изключено това събитие от 629 г. да е сред главните причини за избухналата през 630 г. гражданска война в Западния каганат. В нея Органа (Моходу-хеу) разбива клана Нушибу и свързаните с него хазари, нахлува в Джунгария и убива братовия си син – кагана Туншеху. На следващата 631 година обаче сам Органа, вече надхвърлил 60 години, пада убит в проточилата се гражданска война [Бичурин, Н. Я. 1950, с. 248; Гумилев, Л. Н. 1993, с. 160, 202; Golden, P. 1980, р. 39, 44; Bálint, C. 1989, S. 239 – 241; Клящорний, С. Г., Савинов, Д. Г. 2005, с. 97 – 99].

2. Договорът на Кубрат с Империята около 635 г.

Според Йоан Никиуски през 619 г. Кубрат е вече момче, което означава, че е роден около 605 – 610 г. След кръщението, по една отработена във вековете от ромеите практика, младият владетел на българите, племенник на техния предводител Органа, остава в Константинопол, където е възпитаван и обучаван в държавните дела в императорския дворец. След кончината на вуйчо си през 631 г. или малко преди това, на около 20 – 25 г., Кубрат се завръща в родината си и се възкачва на трона. Около 635 г. нанася решаващо поражение на аварите, изтласкава ги от границата по р. Дон към Днестър(?), с което ги делегитимира в международен план. Логиката повелява, че след победата над несъкрусимия близо век Аварски каганат, постоянна угроза за Империята, последната, в лицето на император Ираклий, се отблагодарява подобаващо на Кубрат. Той бил обявен за почетен римски патриций с всички произтичащи от това благоприятни последствия. След това събитие според Йоан Никиуски Кубрат ...отправил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който те запазили до края на живота си, защото той му изпратил подаръци и го почел с достойнството патриций [Nicephorus, 1880, с. 24; ГИБИ, III, с. 291; Чичуров, И. 1980, с. 153, 161]. Не са ясни клаузите на мирния договор, първият в историята на вече самостоятелната Българската държава, но най-вероятно е бил в духа на

византийската ойкуменистична доктрина. Както вече посочихме, тя повелявала при съюзни договори с предводителите на съседните варварски народи да изискват последните да защитават границите ѝ, докато Ромейската империя поемала задължението да им предоставя *федератски анонии* – т. е. парични обезщетения [Vojnov, M., Tarikova-Zaimova, V. 1965, p. 31 – 46; Филипу, Ф. 2012, с. 28 – 33]. Сред златните съдове в гроба на Кубрат в тази насока специално внимание заслужава сребърното блюдо³, в което според проучвателите навярно са били солидите, по принцип давано от императора по време на тържествена инвеститура на почетен консул – *anounat*. Най-после, масивните гривни, шийните гривни и солидите са награда *dona militaria*, връчвана на византийските съюзници [Залеская, Н., Львова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фоянкова, Н. И. 1997, с. 40 – 45; Maxfield, V. 1981, p. 148 – 254], в случая за победата над аварите. Срещу този трибут Кубрат определено е поел задължението да охранява северните граници на Византия, клауза, която несъмнено е изпълнил, защото при управлението му не е регистрирано нито едно вражеско нападение не само от север към границите по Крим и Кавказ, но и по долнодунавския Лимес. Това води някои изследователи до мисълта, че Кубрат спазвал федератските си задължения стриктно, дори е определен малко пресилено като владетел – сателит на Империята [Obolensky, D. 1971, p. 62].

Най-вероятно с нарочна клауза в договора Византия признава пълната власт на Кубрат над Велика България, защото, редом с останалото, патриарх Никифор го титулува *κύριος* [Nicephorus, 1880, с. 24; ГИБИ, III, с. 291; Чичуров, И. 1980, с. 151, 159]. По повод на мирния договор на Органа с империята от 619 г. вече посочихме, че този термин свидетелства за пълната му власт над неговите поданици и върху територията на Велика България [Филипу, Ф. 2012, с. 90].

Несъмнено, договорът е имал и допълнителни клаузи, които се долавят косвено както от текстовете на патриарх Никифор и Йоан Никиуски, така и от серия археологически паметници. Става въпрос за патрицианската титла и патрицианските регалии, давани при такива съглашения на ред варварски владетели от средата на V в. до късноримският период. Патрицианските инсигнии в гроба на Кубрат са свидетелства тъкмо в тази насока. В договора едва ли е присъствала клауза за приемане на християнството от българския владетел, както примерно в мирния договор, подписан от княз Борис I Михаил с Византия през 864 г. Причината е, че Кубрат е покръстен със сигурност още като дете през 619 г. и при дългогодишния си престой в Константинопол в семейството на Ираклий е изпълнявал стриктно този култ, за което свидетелстват и християнски култови паметници, положени около гроба му. Допускам обаче, че в мирния договор, подписан с Империята около 635 г., е присъствало условието за учредяване на епископски катедри в границите на Велика (Кубратова) България. Покръстването на Органа и част от съпровождащата го аристокрация през 619 г. и християнското вероизповедание на владетеля Кубрат го предполагат. Действително в епархийски списък от средата на VIII в.⁴, но с по-ранен прототип, са регистрирани епископиите на уногондурите и хуните⁵. Това, че диоцезите им са в Приазовието и Северното Черноморие, се потвърждава от факта, че са подвластни на готския митрополит в Дорос на Крим. Има и косвени, наративни и чисто археологически свидетелства за свободно християнско вероизповедание на част от населението в подвластните земи на кагана Кубрат, включително от представители на висшата аристокрация. Потвърждава го аристократичното погребение с трупологане, кръст-енколпион и златни монети на Ираклий до Келегей в Украйна [Атанасов, Г. 2015, с. 76, 79, обр. 28]. Прочее, според археологическите проучвания в няколко прабългарски кримски селища са разкрити християнски некрополи и храмове от VIII – IX в., като последните са изградени не по византийска, а напълно в духа на салтово-маяцките строителни традиции [Баранов, И. А. 1990, с. 133 – 139, фиг. 52 – 54; Майко, В. В., Фарбей, О. М. 1995, с. 75 – 81]. Най-сетне, ще спомена и един арабски източник от X

³ Сребърното блюдо е с диаметър 30,9 см, с кръст в центъра и има 5 клейма на император Ираклий от втория период на управлението му (629/30 – 641).

⁴ Darrrouzes, J. 1981, p. 31 – 32, 37, 241 – 242, Nr 611, 614, 415; Moravcsik, G. 1967, p. 94 – 95, 254 – 256; Кулаковский, Ю. 1898, с. 181 – 187; Поповић, Вл. 1986, с. 106. Тук Вл. Попович съвсем определено свързва епископията на оногурите с дейността на Кубрат.

⁵ Вече съм коментирал хронологията на тези епархийски списъци и специално № 3, където са отбелязани епископиите на хуните и уногондурите. При направената корелация с други източници установявам, че достигналият до нас от VIII в. препис е съставен през втората половина на VI – началото на VII в. [Атанасов, Г. 2008, с. 309 – 312; Atanasov, G. 2012, p. 360 – 364].

в., определящ мнозинството останали в Северното Черноморие прабългари (т. нар. *черни българи*) като християни [Златарски, В. 1970, с. 166; Артамонов, М. И. 1962, с. 172]. В тази връзка е забележително, че след сведенията за причастността към християнството на Органа и Кубрат липсват други изрични извори между средата на VII и X в. за покръстване на прабългари или сродните им етноси в тази зона. Ако действително е така, то християнството ще да е имало известни позиции не само в управляващата фамилия на Кубрат и Органа, но и сред други групи в иначе полиетничната „прабългарска” общност, за която се предполага, че освен уногондури, включвала останки от сармато-алани, кутригури, сарагури, хуни и пр. Във всеки случай, макар и факт, християнството по Северното Черноморие едва ли е имало преобладаващи позиции.

Любопитно е докога е действал мирният договор на Кубрат с Византия, сключен около 635 г. Понеже наративните източници мълчат по този въпрос, главен маркер за това могат да бъдат съкровищата от златни византийски монети, разпространявани в централния домен на владетеля между Днестър и Дон, където е гробът на владетеля и изобщо паметниците тип Малая Перещепина. Известно е, че във Византия съществува забрана за изнасяне извън граница на златни монети по търговски път [Grierson, Ph. 1968, p. 14; Hendi, M. 1972, p. 60]. Приема се, че тази дейност е приоритет на централната власт и че златните солиди са сред главните аргументи в политиката на ромейската дипломатия спрямо варварските владетели, включително коментиранияте федератски анони. Забележително е, че по тази линия в периода 558 – 626 г. аварите са получили от византийския император около 6 000 000 солида, т.е. 27 000 кг злато [Ковачевић, Ј. 1962 – 1963, с. 126; Pohl, W. 1988, S. 502]. Сред тях се срещат т. нар. леки солиди, които по принцип не участват в монетната циркулация на Империята [Hahn, W. 1981, p. 217, 242, 256] и се смята, че са сечени нарочно за трибути и подаръци на чужди князе [Соколова, И. В. 1993, с. 145 – 153; Залеская, В. Н., Львова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фоянкова, Н. И. 1997, с. 28 – 30]. Впечатляващо е, че след 626 г. постъплението на златни византийски монети в аварските сбирки се съкращава рязко. Това може да се обясни както с поражението на аварите пред Константинопол през 629 г., така и с последвалите неуспехи срещу Само и Кубрат. Изобщо след първата трета на VII в. каганът не е фактор, с който императорът да се съобразява, респективно да му праща дарове. Симптоматично е, че единственият регион около Византия, в който след 626 г. започват да попадат златни солиди, включително леки, е басейна на р. Днепър⁶. Това са съкровищата в Малая Перещепина, Нови Сенджари, Келегей и единични находки като Журавлиха, Печена и др. Те включват главно по-късни емисии на Ираклий (632 – 641) и най-ранната емисия солиди на император Констанс II, сечени в периода 641 – 646 (по W. Hahn) [Hahn, W. 1981, Prägetabelle, V, No. 48] или 642 – 647 (по Ph. Grierson) [Grierson, Ph. 1968, 423, No. 10]. Точно тази емисия бележи края в постъплението на солиди в басейнът на Днепър, което предполага прекратяване на добрите взаимоотношения на местната аристокрация с Империята, респективно федератския статут на Велика България, коментиран по-горе⁷.

С изпълнение на клауза от договора за взаимопомощ между Кубрат и Ираклий в някаква степен може да се възприеме и споменатата от Йоан Никиуски намеса на Кубрат във вътрешнополитическия живот на Империята след смъртта на император Ираклий през 641 г. Тогава във византийското общество избухва скандал относно престолонаследника. Ираклий посочва за приемници на престола големия си син Константин III (от първия си брак) и 15-годишния Ираклион от втория брак с племенничката си

⁶ Забележително е, че освен солиди в Малая Перещепина са открити императорски златни медальони с изображенията на Ираклий и Ираклий Константин, пуснати в края на съвместно им управление 629 – 632 г. [Соколова, И. В. 1993, с. 145 – 153; Залеская, В. Н., Львова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фоянкова, Н. И. 1997, с. 26]. Известно е, че това са единични паметници, специално изготвени за дар на много важни особи, респективно чужди владетели [Grierson, P. 1955, с. 68 – 70].

⁷ Същевременно на юг-югоизток от средното и долното течение на Дон, където е „домеът” на Батбаян, големият син на Кубрат, липсват солиди до средата на VII в. Появата и техният „бум” там са свързани с втората емисия на Констанс II, датирана 647 – 654 г., като продължават да се разпространяват и при Константин IV (668 – 685) и наследниците му. Първичните могилни гробове с „ровинки”, в които се откриват често такива солиди от втората половина на VII и първата половина на VIII в., се свързват с ранните хазари и това е симптоматично. Явно Византия насочва даровете, главно солидите, от домена на Кубрат, след кончината на последния, в Днепровието към домена на хазарския каган и неговата аристокрация, номадстваща на югоизток от Дон.

Мартина, който се приемал със смесени чувства от ромейския елит. Неодобрението към Мартина се засилва след неочакваната кончина на Константин III, случила се само три месеца след смъртта на баща му, и опита ѝ да поеме управлението като регент на Хераклион. Неуспешните ѝ политически ходове дават аргументи на многобройните ѝ противници да извършат държавен преврат, обвинявайки я, че е отровила Константин III. На трона е поставен Констанс II – 11-годишният син на Константин III. Ако вярваме на Йоан Никиуски, Кубрат не само защитавал аспирациите на Мартина към трона, респективно на сина ѝ Ираклион, но сам бил автор на този проект. Не е изключено, защото не само de jure бил ромейски патриций, но и около 15 години от живота му са минали в императорския дворец в Константинопол, където ще да е създал важни връзки и приятелства сред висшия елит. Както и да е било, в края на краищата византийски император в края на 641 г. станал Констанс II, а свързаните с Кубрат Мартина и Ираклион са отстранени от властта и низвергнати, съответно с отрязани език и нос. Дали това е имало последици за взаимоотношенията на Велика (Кубратова) България с Ромейската империя, респективно с Констанс II, не знаем. Вече стана въпрос, че в съкровището на Кубрат от Малая Перещепина най-късните монети са леките солиди именно на император Констанс II без брада, датирани 642 – 647 г. Липсват обаче монети от следващите 6 емисии (по Ф. Гриърсън, сечени в периода 647 – 668 г., а по В. Хан между 646/7 – 668 г.), което е многозначително [Grierson, Ph. 1968, p. 423, No. 10; Hahn, W. 1981, Prägetabelle V, No. 48; Залеская, В. Н., Львова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фоякова, Н. И. 1997, с. 25 – 49; Соколова, И. В. 1993, с. 145 – 153]. Впрочем, видя се, че последните монети в Келегей, Новогригориевка и изобщо в басейна на Днепър също са от емисията 642 – 647 г. Те са сечени в годините, когато Констанс II е малолетен, без големи възможности да влияе върху външната политика на Империята, дирижирана изцяло от Сената [Острогорски, Г. 1998, с. 171 – 176]. След като поема еднолично управлението на държавните дела около 648 г. (тогава започват да се сечат монетни емисии, където Констанс II е с набола брада), не е изключено едностранно да е прекратил добрите връзки (вероятно скрепени с договор около 635 г.) на Империята с Кубрат. Това на практика означава и секване на ежегодно дължимите дарове (аналогични с изпращаните до 30-те години на VII в. на аварския каган) [Kovačević, J. 1962 – 1963, p. 126; Pohl, W. 1988, S. 502], респективно златни солиди, от Константинопол към резиденцията на Кубрат. Особено ако последният действително е бил най-близък съюзник на Мартина и Хераклион и даже архитект на политиката им срещу Константин III, бащата на Констанс II, и неговото възкачване на трона. А спомените на Констанс за тези събития са били достатъчно силни и емоционални, защото през 641 г. е бил на 11 години⁸. Затова може да се предполага, че сключеният около 635 мирен договор между Ираклий и Кубрат е бил едностранно денонсиран около 648 – 650 г. от Констанс II, т.е. около 15 г. преди кончината на Кубрат, която се отнася към 665 г.

Договорът на кан Аспарух с Константин IV Погонат – срам на ромейте [Theophanes, 1883, p. 359; ГИБИ, III, с. 262; Чичуров, И. С. 1982, с. 62; Ioannis Zonarae, 1898, p. 320 – 321; ГИБИ, VII, с. 155].

След като овладял за кратко време и напълно византийската територия между Дунав, Черно море и Балкана и след като урегулирал взаимоотношенията си със славяните и северите, Аспарух пренесъл военните действия срещу Империята на юг от Балкана в Тракия. Тук ресурсите на Византия били много по-значителни, отколкото в Добруджа, защото животът в градовете и пристанищата продължавал. Красноречив в това отношение е патриарх Никифор: *Между това те (българите), след като се укрепил и усилили в тези места (между Дунав, морето и Балкана), започнали да опустошават селата и градовете на Тракия.* [Nicephorus, 1880, p. 33; ГИБИ, III, с. 295; Чичуров, И. 1980, с. 162]. Затова мисля, че не толкова разгромът в Онгъла, а пренасянето на войната в Тракия и липсата на боеспособна армия, която да се противопостави ефективно на българите, принуждават византийския император да поиска сключването на мирен договор. Действително, след като описва

⁸ Симптоматично е, че прекъснатото разпространение на златните солиди в Днепровието след средата на VII в. е последвано от постъпление на византийски монети в района на Долен Дон в края на VII в. Този факт вече бе оценен като пренасочване на византийските дарове от стария съюзник – българския владетел, към новите съюзници – хазарските кагани.

пораженията на ромеите в Тракия, Теофан ни информира: *Принуден от това (пораженията в Тракия), императорът сключи мир с тях (българите), като се съгласил да им плаща годишен данък*. После разкрива огорчението си от неизгодния за Империята мир, приемайки го за унижение на фона на преждните победи, с които василевсът направил данъкоплатци всички останали съседи. Общо взето, по сходен начин отразяват и коментират събитието и останалите хронисти – патриарх Никифор, Лъв Граматик, Георги Монах, Зигеберт и др. Липсата на подробности в тези източници предизвиква разнопосочни коментари относно характера на мирния договор, подписан през 681 г. между България и Византия. Мнозинството изследователи настояват, че с този договор *de jure* България е призната за независима държава. Предвид факта, че няма друг такъв случай в римо-византийската история, в който Империята да сключи равноправен договор с друга държава, особено таксувана като варварска, то се прокарва идеята, че с мира от 681 г. българите получават федератски статут⁹. Действително, изхождайки от ойкоминистичната доктрина, своеобразен конституционен норматив, Византия често сключвала мирни договори с гранични варварски народи, най-често след войни, които получавали федератски статут. На практика това означавало, че срещу парично обезщетение (*федератски анони*), те поемали ангажимента да охраняват външните граници, а в идеологически план приемали върховенството на Ромейската империя. Има основания да се смята, че мирният договор с българите през 681 г. не е типичният мир с федерати, защото годишният трибут не бил обичайният *федератски анон*, а е определен от хронистите като *пакта* – данък, плащан за *срам на ромеите* [Theophanes, 1883, p. 359; ГИБИ, III, с. 262; Чичуров, И. С. 1982, с. 62; Ioannis Zonarae, 1898, p. 320 – 321; ГИБИ, VII, с. 155]. С основание Ф. Филипу обръща внимание, че ако беше обичайният федератски анон, то нямаше да се таксува от самите ромеи като срамен, случай без аналог, когато са коментирани десетки подобни плащания на Константинопол към федерати [Филипу, Ф. 2012, с. 34 – 39]. Към извода, че мирният договор с българите бил необичаен, „срамен“ и без аналог в дотогавашната практика, свидетелстват още западноевропейският хронист Зигеберт (*Императорът бил принуден да сключи с тях (българите – бел. Г. А) мирен договор и да им плаща данък. Оттук нататък се бележи началото на българското царство* [Sigeberti Gemblasensis, 1831, p. 327; ЛИБИ, III, с. 42 – 43] и Константин от Ампея, участник във Вселенския събор през 681 – 682 г., който пише: *Дойдох при свещения ви събор, за да ви кажа, че ако ме бяхте послушали, нямаше да претърпим това, което претъряхме тази година, сиреч, каквото претъряхме във войната с българите* [Mansi, D. 1765; [1960], col. 617; ГИБИ, VI, с. 170]. Тези събития имат негативен отзвук в ромейското общество векове наред и това се долавя в размислите на водещия специалист по византийска история и идеология, какъвто е самият император Константин VII Багрянородни [Constantinus Porphyrogenitus, De Tematibus, 1929, 45, p. 15 – 19; ГИБИ, V, с. 192 – 193].

Като изключим класификацията за *срамния данък пакта*, хронистите не споменават нищо конкретно за останалите договорености. Очевидно, това небивало условие – признаването на независимата Българска държава е главното, което е занимавало византийското общество, респективно хронистите. Що се отнася до данъка, то определено е бил в необичайно големи размери, сходен с годишните трибути, плащани в края на VI и началото на VII в. на аварите. Несъмнено, една от основните клаузи е трегирала границата между двете страни. От контекста на хрониките косвено може да се установи, че Стара планина (Балкана) се превръща в южна граница на новосъздадената българска държава. Фактът, че северите, най-близкото до българите славянско (?) племе, съпътствало го от Днепровието до Долен Дунав и разположено по Източния Балкан, е показателен. За други условия, като например времетраенето на мира, може само да се предполага. Не е изключено да е имало клауза за взаимопомощ, за която косвено подсказват събитията от 704 г., когато император Юстиниан II се явява в резиденцията на сина и наследника на Аспарух, хан Тервел, в Дунавската делта.

Проектодоговорът на хан Тервел с император Юстиниан II през 704 г. в Никулицел и мирният договор от 705 г. в Константинопол

След като Тервел приема в резиденцията си (лагера при Никулицел) Юстиниан II, започнали преговори, които ще да са продължили месеци наред. За това съдим от факта, че Юстиниан се свързал

⁹ Подробно по този въпрос с обширна литература относно различните становища вж.: Филипу, Ф. 2012, с. 28 – 33.

с Тервел към края на 704 г., а съвместният поход срещу Константинопол бил реализиран едва към лятото или през ранната есен на 705 г.

Перипетиите по преговорите и пазарлъците не са много ясни, но явно Тервел се е възползвал максимално от затрудненото положение на Юстиниан и неистовото му желание да си възвърне престола, който иначе по право му принадлежал. За резултатите Теофан [**Theophanes**, 1883, р. 373; **ГИБИ**, III, с. 267; **Чичуров**, И. С. 1982, с. 63] и следващите го във времето хронисти [специално Йоан Зонара – **Ioannis Zonarae**, 1898, р. 236 – 237; **ГИБИ**, VII, с. 156] споменават само, че срещу обещаните много дарове и бъдещ брак с дъщерята на Юстиниан Тервел обещал да му помогне за възвръщането на трона в Константинопол с цялата си войска. Според надписа на Тервел под Мадарския конник, в продължителните преговори взели участие и Куберовите българи (*чичовците* на Тервел), но на даден етап се изтеглили, поради минали сблъсъци с ромеите и недоверието, което изпитвали към Юстиниан II [**Бешевлиев**, В. 1979, с. 93–94, 106]. Събитията след няколко месеца обаче свидетелстват, че в предварителните клаузи на проектодоговора имало най-малко още две условия, поставени от българския кан – да получи кесарската титла и областта Загоре, южно от Стара планина, вероятно зестра на Тервеловата съпруга, дъщерята на Юстиниан II.

Дори след сблъсъка в Онгъла през 680/681 г. отношенията между бащите на Тервел и Юстиниан II (респективно Аспарух и Константин IV) били възстановени с мирния договор от 681 г. Империята се ангажира да плаща годишен данък на българите, но не е много ясно при какви условия. Друг е въпросът, че сключеният през 681 г. договор бил по-скоро мир между две суверенни държави, отколкото между империя и федерати¹⁰. Остава въпросът дали преговорите в резиденцията на Тервел завършват с легитимен мирен договор, или са военновременен съгласение, своеобразен проектодоговор. По-скоро е второто, защото Юстиниан II в този момент не е легитимен император и защото действителен мирен договор с международна значимост и гаранции е подписан по-късно, след като Юстиниан си възвръща трона през лятото на 705 г. с решаващата помощ на хан Тервел и българската войска. Теофан Изповедник кратко, но ясно е написал: *Юстиниан завзел отново царската власт и като дал на Тервел много дарове и знаците на царската власт, го изпратил в мир* [**Theophanes**, 1883, р. 374; **ГИБИ**, III, с. 267]. Малко по-подробно и много по-ясно патриарх Никифор е отбелязал: *Той (Юстиниан II – б. а.) извънредно любезно се отнесъл с владетеля на българите Тервел, който бил на стан извън Влахернската стена, и сетне, когато Тервел дошъл при него, наметнал го с царската хламида и го провъзгласил за кесар. И тогава го поставил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му* [**Nicephorus**, 1880, р. 42; **ГИБИ**, III, с. 298]. Изобщо, почти всички хронисти, докоснали се до политическия живот във Византия в началото на VIII в., споменават за изключителната роля на кан Тервел при възстановяването на трона на Юстиниан II (685 – 695 г.; 705 – 711 г.) през 705 г. и изрично споменават, че го *изпратил в мир* – косвено свидетелство за подписан мирен договор. В клаузите на мира от лятото на 705 определено са залегнали и други, освен договорените условия при преговорите в резиденцията на Тервел в края на 704 г., и на първо място ежегодните плащания на Империята – *многого дарове*, за които пишат Теофан и Никифор, сиреч, това е потвърдена клауза още в договора от 681. По-конкретен е авторът на Анонимната хроника, който ги допълва с твърдението, че тъкмо в базиликата с позлатения покрив Тервел получил немалко данъци [**Scriptores rerum Constantinopolitanarum**, 1901, р. 39 – 40; **ГИБИ**, III, с. 224]. Това предполага, че в тази забележителна сграда, северно от Двореца и недалеч от храма „Св. София“ [**Janin**, R. 1950, р. 156 – 159], е подписан и мирният договор между Тервел и Юстиниан II. По-нашироко и по-конкретно на тази тема се връща авторът на лексикона „Свидас“, който пише, че българският владетел се разбогатял много. Поставил бича си на земята и ромеите изсипали толкова много пари, че го засипали напълно. После забил копие си и последвало трупане на копринени дрехи, колкото е височината му. Накрая Тервел раздавал на войниците си с лявата ръка сребърни, а с дясната златни монети от сандъчета, които постоянно се пълнели [**Suidiae Lexikon**, 1928 – 1938, р. 483; **ГИБИ**, V, с. 309 – 310]. Доколко е вярно това

¹⁰ Не е изключено императорът и обкръжението му да са се опитали да представят договора с българите като обичайния мир с федерати, но вече стана ясно в предната глава, а и от текстовете на хронистите е видно, че не се е получило.

хиперболизирано описание, не знаем, но най-малкото, ще да е вярно твърдението на повечето византийски автори за разбогатяването на българския кан. Ще да е прав и В. Златарски, който вижда в тези подаръци *оня данък, който се бе задължил още Константин IV Погонат да плаща на българите и залога за сключения при Цариградските тържества мир между България и Византия*. [Златарски, В. 1970, с. 226] Прочее, не е случаен фактът, че лексиконът „Свидас” е представил и Константин IV, и Юстиниан II като *данници* на българския кан. Несъмнено, подписаният мир през лятото на 705 г. е включвал и останалите условия от проектодоговора от края на 704 г., като брака на Тервел с дъщерята на Юстиниан II, въздигането му с тържествена инвестиция като кесар на империята и кесарските инсигнии, получени отново в базиликата със златния покрив недалеч от хрисотриклиниума. Несъмнено е имало клауза за взаимопомощ, задължителна за договорите на Византия със съседните държави, което се доказва от последвалите събития. Действително, през 711 г. Тервел праща в помощ на Юстиниан 3000 войници – едно косвено свидетелство в тази насока [Златарски, В. 1970, с. 238]. Несъмнено, в договора от лятото на 705 г. е засегнат въпросът за българо-византийската граница, която по договора на хан Аспарух с Константин IV през 681 г. е била прокарана по (билото?) протежение на Източния и Централния Балкан. Относно такава клауза обаче първоизточниците мълчат. За нея научаваме от по-късните византийски хронисти (Георги Монах, Симеон Метафраст, Скилица и др.), които пишат, че едно от условията за мира било отстъпването на областта Загоре на българите [Златарски, В. 1970, с. 170]. Благодарение пак на Теофан, който, описвайки по-късни събития от началото на IX век, все пак подробно е очертал клаузите на мира от 716 година [Theophanes, 1883, р. 497 – 498; ГИБИ, III, с. 285]. Оттам научаваме, че областта Загоре се намира приблизително между Черно море и река Тунджа и южно от Стара планина. Следвайки описанието на Теофан, някои достигат до убеждението, че границата съвпада с пограничната бразда „Еркесията” [Рашев, Р. 1982, с. 61 – 62]. Затова е основателно да се задава въпросът, дали това грандиозно землено укрепление от вал и ров не е издигнато още от Тервел [Златарски, В. 1970, с. 241 – 243. Има автори, които не приемат това становище. Вж.: Бешевлиев, В. 1959, с. 8 – 12, с. 12 – 13]. Всъщност, не изключвам клаузата за Загоре да е включена още в проектодоговора преди похода през 705 година и да се явява своеобразна зестра, с която дъщерята на Юстиниан II идва в резиденцията на Тервел.

Мирният договор на Тервел с Византия през 716 г. – главен маркер в българо-византийските отношения за 40 г.

Продължава да се коментира дали Юстиниан II нарушава мирния договор с Тервел, подписан в Константинопол през лятото на 705 г., след като през 708 година нападнал България по суша и море, но бил съвършено разбит от българите при Анхиало [Баласчев, Г. 1898, с. 50 сл.] На фона на предходните и следващите мирни и приятелски отношения между Юстиниан II и Тервел причините и мотивите за тази война са трудно обясними и до днес. Затова и видният византиист Г. Острогорски допуска, че при компилиране и преписване от първоизточниците Теофан и Никифор са сбъркали и че Юстиниан II никога не е нарушавал мира [Острогорски, Г. 1998, с. 209 – 212]. Но кой знае, предвид вероломния му и непослователен характер [Атанасов, Г. 2015, с. 298 – 299]. Последвали сериозни трансформации във властта в Константинопол с повторното отстраняване на Юстиниан II през 711 г., наследен за кратко на трона от Филипик, Анастасий II и Теодосий III. Слизането от трона на харизматичната династия на Ираклий, с която българите са в най-тесни контакти от 619 до второто детрониране на Юстиниан II през 711 г., както и апокалиптичната арабска опасност, надвиснала над Империята по това време, са главните причини, наложили преподписване на договора от лятото на 705 г. Това станало при управлението на Теодосий III през 716 година, а предвид арабската опасност в Анатолия не е изключено и по негова инициатива [Кутиков, Вл. 1974, с. 71 – 116]. Основателно договорът от 716 г. е определян като крайъгълен камък на българо-византийските отношения за десетилетия напред и като своеобразен връх на българската дипломатия. При внимателно вникване в клаузите, или поне това, което ни е известно от източниците той обаче, в голяма степен е препотвърждение на договора от лятото на 705 г. Потвърдено било включването на Загоре в България, както и задължението империята да плаща годишен данък от 30 златни литра злато (= 2160 номизми) изразяващ се в копринени одежди и червени кожи. Редом с останалото, това е свидетелство за обособен консуматор в българското общество на тази луксозна продукция на императорските ергастериони – утвърден аристократичен елит. Последвалите събития през 717 г., и специално явяването на българската армия в помощ на

обсадения от арабите Константинопол, са несъмнено свидетелство, че била препотвърдена и клаузата за взаимопомощ при външна опасност. За пръв път се явяват и две нови клаузи – 1. Двете страни взаимно се задължават да си разменят бегълците, но при условие, че са заговорничели срещу властта. Тук не може да не се съгласим с констатацията на В. Златарски, че това условие е било по настояване на Византия предвид историята с Юстиниан II. 2. За пръв път в този договор присъстват клаузи, урегулируващи търговията между двете страни, сигурен белег за мир, сключен от две суверенни страни.

Предполагам, че мирът е сключен за срок от 30 г., каквато била обичайната византийска практика по отношение на договорите със съседните варварски страни през V – VI в. [Прокопий Кесарийски, 2001, 1, III, с. 152], демонстрирана и в подписания мир с кан Омуртаг през 816 г. [Златарски, В. 1970, с. 380 – 400]. Впечатляващо е, че този мир действително е спазван от Византия и е нарушен чак след 40 години през 756 г. от Константин V Копроним, поради което образно също може да бъде наречен „дълбок мир“ [Златарски, В. 1970, с. 270 – 272, 466 – 467]. Наистина „дълбок“ хронистите наричат мира, сключен през 863 г. между България и Византия, преди покръстването, просъществувал до 894 г. Посочих още, че този договор е крайтъглен камък за българо-византийските отношения в продължение на едно столетие, до сключването на мира от 816 година между кан Омуртаг и василевса Лъв VI [Златарски, В. 1970, с. 380 – 400]. Любопитно е също така, че според Теофан и според втория надпис под Мадарския конник, преговорите и договорот са подписани не от Тервел, а от Крумесис – Кормесий [Бешевлиев, В. 1979, с. 93 – 94, 106]. Проблемът Тервел – Крумесис (приемам тази форма, защото сам Крумесис така е записал името си под Мадарския конник) занимава вече няколко поколения историци, които и до днес така и не са стигнали до единно мнение по въпроса. Обикновено се приема, че Крумесис е кавкан при Тервел, но според мен е малко вероятно, защото във втория надпис под Мадарския конник е записано, че е архонт-владетел [Бешевлиев, В. 1979, с. 93 – 94]. В „Именника...“ е отбелязано, че след Тервел, в продължение на 28 години, трона заемал кан от рода Дуло, чието име, за съжаление, е заличено [Москов, М. 1988, с. 25]. Вече е известно, че Тервел управлявал до 721 г., а от 738 г. кан е Севар. Значи неизвестният владетел между Тервел и Севар е заемал трона от 721 до 738 г. – т.е. 17 години, докато в „Именника...“ е записано, че властвал 28 г. Има различни обяснения на това „недоразумение“, но аз приемам, че недоразумение няма. Ако се допусне, че Крумесис започнал да споделя властта с Тервел като „младши архонт-владетел“ през 710 г. (смътни податки за това ни е оставил Паисий в своята „История словеноболгарская“) [Хилендарски, П. 1998, с. 176] и управлявал след смъртта му до 738 г., то той действително е властвал общо 28 години. В този смисъл е логично позастарелият Тервел да му възложи мисията по подписване на договора през 716 г. и военната операция срещу арабите през 717 – 718 г. Не приемам идеята, че Крумесис бил кавхан (кавкан) на Тервел. Малко е вероятно, защото по принцип кавканите не са синове на владетеля, а и няма никакви податки за кавкани при управлението на рода Дуло¹¹. По-скоро в случая е следван византийският образец императорът да обяви най-големия си син за младши съимператор. А Тервел, като византийски кесар, ще да е запознат с тази практика и не изключвам в този дух да е обявил големия си син Крумесис за младши съвладетел около 710 – 711 г. Прочее, показателно е, че след 711 г. името на Тервел почти не се среща, а в описаните от хронистите събития присъства главно Крумесис!

Преподписан ли е мирният договор от 716 г. през пролетта на 717 г.?

Патриарх Никифор отбелязва, че в навечерието на голямата арабска офанзива срещу Константинопол новият император Лъв III (717 – 741) изпраща през пролетта на 717 г. в резиденцията на Тервел патриция Сисиний Рендакий. Целта е ясна: „да получи от тях военна помощ срещу сарацините... и да убеди българите да му съдействат“ [Nicephorus, 1880, р. 50; ГИБИ, III, 1960, с. 300]. Повечето автори предполагат, че тази мисия е свързана с преподписване на мира от 716 г.¹², но

¹¹ Не изключвам титлата кавкан (кавхан) да е въведена от новата управляваща династия на кан Крум. Той и синът му (брат?) кан Омуртаг правят структурни реформи в държавното управление и изобщо в българското общество [Атанасов, Г., Вачкова, В., Павлов, П. 2015, с. 162 – 168, 180 – 187]. Не е изключено една от тях да е въвеждането на институцията на кавканите?! Действително, първите известни в източниците кавкани Иратаис и Избул се подвизават по времето на кан Крум и кан Омуртаг [Гюзелев, В. 2007, с. 51 – 57]. Има мнение, а и източници, които не са за подценяване, за присъствието в българското общество на кавкански род – т.е. тази титла може и да е наследствена [Гюзелев, В. 2007, с. 81 – 87]. Ако е така, то е изключено синовете на канове да са обявявани за кавкани.

¹² Към това мнение се придържах и аз, без да го подлагам на специален анализ. Вж: Атанасов, Г. 2015, с. 298 – 299.

това не се долавя нито от текста на Никифор, нито в съчиненията на другите хронисти, пресъздаващи събитията. Определено мирен договор не може да се подпише или преподпише от патриций, който наскоро след това е и екзекутиран. По-скоро Сисиний е в резиденцията на Тервел и на младшия съвладетел Крумесис, за да сондира дали българите ще изпълнят стриктно условието за взаимопомощ при външна опасност, което те и правят по един забележителен начин след няколко месеца.

В заключение, първите договори на българските господари с Византия от 619 и около 635 г. можем да определим като типичните федератски договори, сключвани от Империята със съседни (варварски!) държави или квазидържавни обединения. Специфичното в случая е, че и Органа, и Кубрат са християни. Пробивът настъпва с договора от 681 г., който по-скоро е с клаузи на мир между две съседни държави, отколкото между империя и федерати. В това русло влизат проектодоговорът от 704 г., договорът от лятото на 705, преподписан с някои допълнения през 716 г. През пролетта на 717 г. договорът едва ли е преподписан – двете страни само потвърждават, че ще спазят клаузата за взаимопомощ предвид надигащата се арабска опасност за Константинопол.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори:

Бешевлиев, В. 1979 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979 [Veselin Beshevliev. Parvobylgarski nadpisi. Sofiya, 1979]

Бичурин, Н. Я. 1950 – Никита Я. Бичурин. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т. 1. Москва-Ленинград, 1950 [Nikita Ja. Bichurin. Sbraniija svedenij o narodax, obitavshix v Srednej Azii v drevnie vremena, T. 1. Moskva-Leningrad, 1950]

Бичурин, Н. Я. 1952 – Никита Я. Бичурин. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Т. 2. Москва-Ленинград, 1952 [Nikita Ja. Bichurin. Sbraniija svedenij o narodax, obitavshix v Srednej Azii v drevnie vremena, T. 2. Moskva-Leningrad, 1952]

ГИБИ, III – Гръцки извори за българската история. Том. III. София, 1960. [Grytzki izvori za bylgarskata istorija. Tom. III. Sofiya, 1960.]

ГИБИ, V – Гръцки извори за българската история. Том. V. София, 1964. [Grytzki izvori za bylgarskata istorija. Tom. V. Sofiya, 1964.]

ГИБИ, VI – Гръцки извори за българската история. Том. VI. София, 1965. [Grytzki izvori za bylgarskata istorija. Tom. VI. Sofiya, 1965.]

ГИБИ, VII – Гръцки извори за българската история. Том. VII. София, 1968. [Grytzki izvori za bylgarskata istorija. Tom. VII. Sofiya, 1968.]

ЛИБИ, III – Латински извори за българската история. Том III. София, 1965. [Latinski izvori za bylgarskata istorija. Tom III. Sofiya, 1965.]

Прокопий Кесарийски, 2001 – Прокопий Кесарийски. Война с вандалами. Санкт Петербург, 2001 [Prokopij Kesarijski. Vojna s vandalami. Sankt Peterburg, 2001]

Хилендарски, П. 1998 – Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Зографска чернова, 1762. Факсимилно издание. София, 1998 [Paisij Xilendarski. Istorija slavjanobylgarska. Zografska chernova, 1762. Faksimilno izdanie. Sofiya, 1998]

Чичуров, И. С. 1980 – Игор С. Чичуров. Византийские исторические сочинения. Москва, 1980 [Igor S. Chichurov. Vizantijskie istoricheskie sochineniya. Moskva, 1980]

Constantinus Porphyrogenitus, De Tematibus, 1829 – Constantinus Porphyrogenitus. De Tematibus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn, 1929.

Constantinus Porphyrogenitus, De ceremoniis, 1929–1930 – Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae byzantinae. I, II (ed. J. Reiskii). Bonnae, 1929–1930

Darrouzes, J. 1981 – Jean Darrouzes. Notitiae eppiscopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Paris, 1981

Ioannis Zonarae, Epitome Historiarum 1898 – Ioannis Zonarae. Epitome Historiarum, III. Lipsiae (Hrsg. I. Dindorfius), 1898.

Mansi, J. D. 1960 – Johannes D. Mansi. Sacrorum consiliorum nova et alplissima. Collectio 132. Florentiae, 1766; Graz, 1960.

Nicephorus, Opuscula historica, 1880 – Nicephorus. Opuscula historica. Lipsiae (ed. C. de Boor), 1880.

Sigeberti Gemblasensis, 1831. Sigeberti Gemblasensis. Chronographia. D. Ludawicus, C. Bethmann (eds.). – MGH SS, VI, Bonnae, 1831.

Scriptores rerum Constantinopolitanarum, 1901 – Scriptores rerum Constantinopolitanarum. T. Preger (ed.). Lipsiae, 1901.

Suidiae Lexikon, 1928 – 1938 – Suidiae Lexikon. V. A. Adler (ed.). Lipsiae, 1928 – 1938.

Theophanes, Chronographia, 1883 – Theophanes. Chronographia. C. de Boor (ed.). Lipsiae, 1883.

Vogt, A. 1939 – Albert Vogt. Constantin VII Porphyrogénète. Le Livre de cérémonies. Paris, 1939.

Публикации:

Артамонов, М. И. 1962 – Михаил И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962 [Mihail I. Artamonov Istoriya hazar. Leningrad, 1962]

Атанасов, Г. 1999 – Георги Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999 [Georgi Atanasov. Insigniite na srednovekovnite bylgarski vladeteli. Koroni, skiptri, sferi, oryzhija, kostjumi, nakiti. Pleven, 1999]

Атанасов, Г. 2008 – Георги Атанасов. Бележки и допълнения към църковната организация в Скития и Втора Мизия през IV – VII в. – AMV (Acta musei Varnaensis), VIII – I. Варна, 2008, с. 309 – 312 [Georgi Atanasov. Belezhki i dopylnenija kum tzyrkovnata organizatzija v Skitija i Vtora Mizija prez IV – VII v. – AMV (Akta musei Varnaensis), VIII – I. Varna, 2008, p. 309 – 312]

Атанасов, Г. 2015 – Георги Атанасов. Първостроителите на българската държавност. Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София, 2015 [Georgi Atanasov. Parvostroitelite na balgarskata darzhavnost. Organa, Kubrat, Asparuh, Tervel. Sofiya, 2015]

Атанасов, Г., Вачкова, В., Павлов, П. 2015 – Георги Атанасов, Веселина Вачкова, Пламен Павлов. Българска национална история. Том III. Първо българско царство (680 – 1018). Велико Търново, 2015 [Georgi Atanasov, Veselina Vachkova, Plamen Pavlov. Bylgarska natzionalna istoriya. Tom III. Parvo balgarsko tzarstvo (680 – 1018), Veliko Tarnovo, 2015]

Баласчев, Г. 1898 – Георги Баласчев. Българският господар Тервел. – Периодично списание, 57, 1898, с. 49 – 61 [Georgi Balashev. Balgarskijat gospodar Tervel. – Periodichno spisanie, 57, 1898, p. 49 – 61]

Баранов, И. А. 1990 – Игор А. Баранов. Таврика в епоху средновековья. Киев, 1990 [Igor A. Baranov. Tavrika v epohu srednevekovuja. Kiev, 1990]

Бешевлиев, В. 1959 – Веселин Бешевлиев. О награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. – Византийский временник, XVI, 1959, с. 8 – 12 [Veselin Beshevliev. o nagrade, poluchenoj Tervelem ot Justiniana II v 705 g. – Vizantijskij vremennik, XVI, 1959, p. 8 – 12]

Гумилев, Л. Н. 1961 – Лев Н. Гумилев. Великая распря в первом тюркском каганате в свете византийских источников. – Византийский временник. Т. XX. 1961, с. 75 – 89 [Gumilev, L. N. 1961 – Lev N. Gumilev. Velikaja rasprja v pervom tjurkskom kaganate v svete vizantijskih istochnikov. – Vizantijskij vremennik. T. XX. 1961, p. 75 – 89]

Гумилев, Л. Н. 1993 – Лев Н. Гумилев. Древние тюрки. Москва, 1993 [Lev N. Gumilev. Drevnite tjurki. Moskva, 1993]

Гюзелев, В. 2007 – Васил Гюзелев. Кавханите и ичергубоилите в живота на Първото българско ханство-царство. Пловдив, 2007 [Vasil Gjuzelev. Kavxhanite i icherguboilite v zhivota na Parvoto balgarsko hanstvo-tzarstvo. Plovdiv, 2007]

Залеская, В. Н., Львова, З. А., Маршак, Б. И., Соколова, И. В., Фоякова, Н. И. 1997 – Вера Н. Залеская, Злата А. Львова, Борис И. Маршак, Ирина В. Соколова, Н. И. Фоякова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. СПб., 1997 [Vera N. Zaleskaya, Zlata A. Lyvova, Boris I. Marshak, Irina V. Sokolova, N. I. Fonyakova. Sokrovishta xana Kubrata. Pereshtepinskij klad. SPb., 1997]

Златарски, В. – Васил Златарски. История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970 [Vasil Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove, I, 1. Sofiya, 1970]

Клящорний, С. Г., Савинов, Д. Г. 2005 – Сергей Г. Клящорний, Дмитрий Г. Савинов. Степные империи древней Евразии. Санкт Петербург, 2005 [Sergej G. Kljashtornij, Dmitrij G. Savinov. Stepnye imperii drevnej Evrazii. Sankt Peterburg, 2005]

Ковачевич, Ј. 1962 – 1963 – Јован Ковачевич. Авари и злато. – Старинар, XIII – XIV, 1962 – 1963, с. 120 – 135 [Jovan Kovachevich. Avari i zlato. – Starinar, XIII – XIV, 1962 – 1963, p. 120 – 135]

Кулаковский, Ю. 1898 – Юрий Кулаковский. К истории Готской епархии на Криму в VIII в. – ЖМНП, СССХV, 1898 [Jurij Kulakovskij. K istorii Gotskoj eparxii na Kgytmy v VIII v. – ZHMNP, SSSXV, 1898]

Кутиков, Вл. 1974 – Владимир Кутиков. Българо-византийския договор от 716 г. – ГСУ, ЮФ, 65, 1974, с. 71 – 116. [Vladimir Kutikov. Bylgaro-vizantijskija dogovor ot 716 g. – GSU, JUF, 65, 1974, s. 71 – 116]

Майко, В. В., Фарбей, О. М. 1995 – Вадим В. Майко, О. М. Фарбей. Християнизация тюрко-болгар Криму в світлі археологічних джерел (на прикладі поховального обряду). – Археологія, 4, 1995, с. 75 – 81 [Vladimir Kutikov. Balgaro-vizantijskiya dogovor ot 716 g. – GSU, JUF, 65, 1974, p. 71 – 116]

- Москов, М.** 1995 – М. Москов. Именник на българските ханове. София, 1988 [M. Moskov. Imennik na bylgarskite hanove. Sofiya, 1988]
- Острогорски, Г.** 1998 – Георги Острогорски. История на византийската държава. София, 1998 [Georgi Ostrogorski. Istoriya na vizantijskata darzhava. Sofiya, 1998]
- Поповић, В.** 1986 – Владимир Поповић. Куврат, Кувер и Аспарух. – Старинар, XXXVII, 1986, с. 103 – 133 [Vladimir Popovich. Kuvrat, Kuver i Asparuh. – Starinar, XXXVII, 1986, p. 103 – 133]
- Рашев, Р.** 1982 – Рашо Рашев Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982 [Rasho Rashev Starobylgarski ukreplenija na Dolnija Dunav (VII – XI v.). Varna, 1982].
- Соколова, И. В.** 1993 – Ирина В. Соколова. Монеты Перещепинского клада. – ВВр, LIV, 1993, с. 145 – 153 [Irina V. Sokolova. Monety Pereshtepinskogo klada. – VVr, LIV, 1993, p. 145 – 153.]
- Филипу, Ф.** 2012 – Ф. Филипу. Първата българска държава и Византийската ойкуменистична империя (681 – 852). Византийско-български политически отношения. София, 2012 [F. Filipu. Parvata balgarska darzhava i Vizantijskata ojkumenistichna imperiya (681 – 852). Vizantijsko-bylgarski politicheski otnosheniya. Sofiya, 2012.]
- Atanasov, G.** 2012 – Georgi Atanasov. Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda* and *Scitia Minor* (4th–6th c. AD). – In: The Lower Danube Roman Limes. Sofia, 2012, p. 327–380
- Bálint, C.** 1989 – Caland Bálint. Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jh. Wien – Köln, 1989.
- Golden, P.** 1980 – Peter Golden. Khazar Studies. An historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars (= BOH, 25, 1). 1. Budapest, 1980.
- Grégoire, H.** 1944–1945 – Henry Grégoire. L'origine et le nom des Croates et des Serbes. – Byzantion, 17, 1944–1945.
- Grierson, Ph.** 1968 – Philip Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. vol. II, part 2. Washington D. C., 1968.
- Guilland, R.** 1967 – Rodolphe Guilland. Recherches sur les institutions byzantines. Berlin – Amsterdam, 1967.
- Hahn, W.** 1981 – Wolfgang Hahn. Moneta Imperii Byzantini. 3, Wien, 1981
- Hendi, M.** 1972 – Michel Hendi. Light-Weight Solidi, Tetarteron and the Book of the Prefect. – Byzantinische Zeitschrift, 65, 1972, p. 57–80.
- Janin, R.** 1950 – Raymond Janin. Constantinople byzantine. Paris, 1950.
- Maxfield, V.** 1981 – Valerie Maxfield. *Dona Militaria: The Military Decorations of the Roman Army*. Los Angeles, 1981.
- Marquart, J.** 1900 – Josef Marquart. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschriften von Catalar und in der altbulgarischen Fürstenliste. – Известия Русского Археологического института в Константинополе, XV, 1900.
- Moravcsik, G.** 1967 – Gyula Moravcsik. *Studia Byzantina*. Budapest, 1967.
- Pohl, W.** 1988 – Walter Pohl. Die Avarien. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567 – 822. n. Chr. München, 1988.
- Obolensky, D.** 1971 – Dimitri Obolensky. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500 – 1453*. London, 1971.
- Pritsak, O.** 1955 – Omelian Pritsak. *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955.
- Twining, L.** 1967 – Lord Twining. *European Regalia*. London, 1967.
- Vojnov, M., Tapkova-Zaimova, V.** 1965 – Mihail Vojnov, Vasilka Tapkova-Zaimova. La politique de Byzance sur rapport avec “barbares”. – Études Historiques, 2, 1965, p. 31 – 46.